

Т. Ф. Осіпова

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

**Актуалізація аспектів невербальної комунікації в працях О. Потебні
у фокусі живого мовлення українців
(на матеріалі ілюстрацій з поетичного дискурсу С. Руданського)**

Осіпова Т. Ф. Актуалізація аспектів невербальної комунікації в працях О. Потебні у фокусі живого мовлення українців (на матеріалі ілюстрацій з поетичного дискурсу С. Руданського).

Наукова спадщина О. Потебні містить витoki сучасної теорії невербальної комунікації. У системі лінгвістичних поглядів ученого виокремлено й схарактеризовано основні параметри невербальної комунікації – їх походження, становлення, розвиток і роль в онтології мови. Йдеться про параметри невербальної комунікації на основі актуалізації органів людського чуття, що можуть діяти в сукупності, породжуючи своєрідні образи, збуджуючи фантазію, мовну орнаменталіку та моделюючи відповідну МКС. Співомовки С. Руданського відображають живе мовлення українців, вони є важливим джерелом, зокрема й щодо відтворення національного духу та специфіки використання невербальних засобів комунікації.

Ключові слова: теорія невербальної комунікації, параметри невербальної комунікації, співомовки С. Руданського, живе мовлення, національний дух.

Осіпова Т. Ф. Актуализация аспектов невербальной коммуникации в работах А. Потебни в фокусе живой речи украинцев (на материале иллюстраций поэтического дискурса С. Руданского).

Научное наследие О. Потебни содержит истоки современной теории невербальной коммуникации. В системе лингвистических взглядов ученого выделены и охарактеризованы основные параметры невербальной коммуникации – их происхождение, становление, развитие и роль в онтологии языка. Речь идет о параметрах невербальной коммуникации на основе актуализации органов человеческих чувств, которые могут действовать в совокупности, порождая характерные образы, пробуждая фантазию, языковую орнаменталику и моделируя соответствующую ЯКМ. Небылицы С. Руданского отражают живую речь украинцев, они являются важным источником, в частности репрезентации и воссоздания национального духа и специфики использования невербальных средств коммуникации.

Ключевые слова: теория невербальной коммуникации, параметры невербальной коммуникации, небылицы С. Руданского, живая речь, национальный дух.

Osipova T. F. Actualization of Non-Verbal Communication Aspects in the Works of O. Potebnya in Focus of Ukrainian Live Speech (Based on the Illustrations from S. Rudansky's Poetic Discourse).

The scientific heritage of O. Potebnya contains the origins of the modern theory of non-verbal communication. In the system of the scientist's linguistic views the main parameters of non-verbal communication are highlighted and characterized in terms of their origin, formation and development, role in the language ontology. The article considers the parameters of non-verbal communication based on the actualization of the system of human sense organs that can act together producing peculiar images, stirring imagination, language ornament patterns, modelling a relevant linguistic worldview. S. Rudansky's tall tales reflect Ukrainian live speech, they are an important source, in particular of the national spirit reconstruction and the specific character of using non-verbal means of communication.

Keywords: theory of non-verbal communication, parameters of non-verbal communication, tall tales of S. Rudansky, live speech, national spirit.

Лінгвістична спадщина О. Потебні залишається джерелом для поглиблення теоретичних засад нових напрямів мовознавчої науки ХХ – ХХІ ст., зокрема теорії комунікації, що, як відомо, складається з двох частин – вербальної і невербальної (паравербальної) комунікації.

Невербальна комунікація на сьогодні в українському мовознавстві розроблена недостатньо, існують лише окремі наукові студії, зокрема таких дослідників, як: А. Барташова, С. Голошук, О. Селіванова, Л. Солошук, (взаємодія вербальних і невербальних компонентів у

дискурсі), Г. Демиденко, Л. Самойлович (невербальні засоби спілкування в системі фразеології української мови), О. Борисов, Н. Коловоротна, О. Янова (актуалізація концептів-параметрів невербальної комунікації у дискурсивній сфері), Т. Осіпова (вербалізація паралінгвальних засобів комунікації в індивідуально-авторських дискурсах українців), О. Стародубцева (кінетична лексика художнього твору) та інші, виконані переважно на матеріалі іноземних мов. Однак ані метамова, ані дослідницька методика чи методологічні засади

теорії комунікації в сучасному українському мовознавстві належно не окреслені, тому ідеї О. Потебні, що стосуються означеної теми, вважаємо надзвичайно актуальними.

Засновник харківської філологічної школи стояв і біля витоків української невербаліки, оскільки саме йому належить пріоритет щодо розроблення проблем психолінгвістики, яка безпосередньо пов'язана з так званою «мовою почуттів», адже невербальні засоби репрезентуються у зв'язку з відповідними емоціями мовців, зокрема **тоном мовлення**: «<...> відомо, що в нашому мовленні тон відіграє важливу роль і нерідко міняє його смисл...»; «<...> тільки тон дає нам можливість здогадуватися про почуття...» [3:68], який дослідник порівнює з **мімікою**, наголошуючи й на її важливості для розуміння смислу: «По тону мова вигуків, подібно до міміки, без якої вигук, на відміну від слова, у багатьох випадках зовсім не може обійтися, це єдина мова, зрозуміла всім» [3:68]. Науковець зауважує, що «бажання йдуть наперекір волі, наприклад, можна думати про себе «щоб він пропав», але при зустрічі не тільки не пустити йому камінь в голову, що цілком би залежало від волі, але зняти шапку і розкланятися» [3:45].

При цьому О. Потебня акцентує комунікативну значущість невербальних засобів: «Однак не необхідним: незручність міміки, як засобу повідомлення думки <...> тільки в тому, що рухами не можна говорити без світла» [3:9]. Учений наголошує на ролі **акустичних характеристик мовлення**, звертаючи увагу на те, що «музичні властивості голосу також тільки частково незручні; підвищення й пониження, ступінь сили і тривалості дають звукам стільки різноманіття, що якби можливими були люди зі струнами на грудях, але без органів слова, то звуками струн вони могли б вільно виражати й повідомляти іншим свої думки» [3:9]. Як бачимо, для наукового викладу О. Потебні характерні яскраві образи, експресивність, що дає змогу просто й доступно кваліфікувати й описувати складні мовні явища, факти чи поняття, зокрема й невербальні. До речі, у працях мовознавця простежуємо міркування про звукосимволізм [3:78].

Хоч людям і близька кінесика, передусім міміка та жести, однак вочевидь, відзначає О. Потебня, первісні люди зуміли побачити її недоліки. Душевні рухи змушують людей видавати відомі звуки, за допомогою яких здійснюється взаєморозуміння [3:9]. Цілком природно було зробити звуки знаками думки, тому перші слова й були звуконаслідувальними. «Немає мови без розуміння, нерозуміння можливе лише за умови використання слів, які не можна замінити найвиразнішою мімікою» [3:11].

О. Потебня пише: «Якщо ми постараємося видалити свої думки й почуття і припинити доступ враженням зору, слуху, нюху і, наскільки це можливо, смаку й дотику, то все ж нам залишаться враження, що невіддільні від життя нашого організму» [3:50]. Йдеться про фізіологічні відчуття – тепло, холод і под. **Фізіологічні відчуття** – це «загальні відчуття, для яких характерний суб'єктивізм» [3:51]. Таким чином, лінгвіст виокремлює **відчуття зовнішні й внутрішні**, зауважуючи, що відчуття (дотику, смаку та ін.), містять два складники: «1) враження від властивостей, які ми приписуємо нашим зовнішнім предметам і власному тілу і 2) оцінка значення цих вражень для нашого індивідуального буття, відчуття, що виникають від них, задоволення чи незадоволення...» [3:54]. О. Потебня розмірковує про **враження від смаку й нюху**. Ці відчуття наших органів не супроводжуються яскравим сприйняттям докільля, хоч ми й усвідлюємо їхні приємні і неприємні відтінки [3:54]. Натомість, на його думку, **дотик** може викликати сильне задоволення, але, разом із тим, і відрази. На останню мовці менше звертають уваги (як приклад омовлення цього факту дослідник наводить вираз «вуха дерти», що викликає, безперечно, негативні відчуття). **Смак чи запах** завжди виключно приємні або неприємні. Учений вважає, що нейтральних запахів і смаків для людини не існує: вони завжди викликають **позитивну чи негативну реакції**.

Дотик і зір мають перевагу над іншими чуттями: «одночасні потрясіння нервів не змішуються в них в одне, як, наприклад, змішуються відчуття нюху і в сукупності передаються душі» [3:54]. На цьому, на думку науковця, ґрунтовано значення дотику для моделювання людської уяви про простір, докільля.

Розмірковуючи про специфіку сприйняття невербальних чи паравербальних засобів, він зауважує, що «чистий звук, не такий, що глушить, сам по собі нам більш менш приємний, і лише відомі поєднання звуків неприємно вражають слух, хоч незадоволення ніколи не досягає ступеню відрази, як в інших трьох відчуттях» [3:54]. Зір, за допомогою якого ми сприймаємо колір, на думку дослідника, ніколи не впливає так, як голос (звук). У всіх відчуттях зору, крім «засліплювального блиску, ми не бачимо нічого, що порушує правильний потік життя» [3:55]. О. Потебня порівнює чуття зору й слуху, об'єднуючи їх і наголошуючи на відсутності в них «виразної пристрасті», з якою їх сприймає людина [3:55].

Учений виокремлює роль **смаку** для розвитку в мові семантики, системи конотацій, зауважуючи, що, оцінюючи смак їжі, людина переносить ці відчуття на предмети, які сприймає в докільлі. Деякі оцінки, таким чином, мотивовані насамперед

відчуттями смаку: «Солодкість предмета ми уявляємо власною заслугою предмета, його «товариським» відношенням до нас, гіркоту, гостроту – злістю. Щоб переконатися, що це не фраза, досить згадати, що, наприклад, і в нашій, і в інших мовах уявленням солодкості позначаються цілком об'єктивні якості предмета, напр., в галицько-руському наріччі *солодкий* значить милий. У вищих почуттях зникає майже всякий слід егоїстичної оцінки. Ми переконані, що в сполученнях звуків і фарб насолоджуємося не нашим особистим відчуттям, а тим, що звуки, фарби розміщені так, а не інакше, і тому самі по собі гарні» [3:55].

О. Потебня висловлює слушну думку, що паравербальна категорія **простору** насамперед пов'язана з відчуттями зору і дотику: «Людина, звичайно, не мала б відчуття простору, якби зір і дотик не передавали їй їх. Схід – первинно сприймали там, де сходить Сонце, а захід – де воно заходить, що ще раз підтверджує важливість відчуттів зору і дотику для розвитку мислення і мовлення» [3:56].

Розмірковуючи **про систему людського чуття**, дослідник зауважує, як вони по-різному виявляються в людей залежно від їхньої обдарованості й схильностей: «Гонкощі слуху, характерні для музиканта, тонкощі відчуття дотику, що їх помічаємо в сліпих і шулерів, розбірливість смаку гастрономів переважно залежать не від досконалості відповідних органів, <...> а від вправлення і звичок...» [3:56–57].

Особливим є **омовлення відчуттів**, які людина отримує за допомогою зору, дотику і смаку: «Ми говоримо про гострі смаки, різкі звуки; у народних піснях зустрічаємо порівняння світла й гучного, *ясного* звука. Очевидно, утаємничений вплив мови навів сліпонародженого на думку, що червоний колір, про який йому дещо говорили, повинен бути схожий на звук труби [3:77]. Таким чином, сприйняття нашого чуття – це відповідна гра людського уявлень [3:77]. У дослідника йдеться про явище **гри в мові**, що згодом докладно схарактеризував Ф. де Соссюр. Сучасне мовознавство розглядає лінгвокультурне явище **гра** як характерну ознаку **вишуканого мовлення**, що проявляється на різних мовних рівнях «крізь призму стилістики й прагматики мови» [1:23].

Розмірковуючи **про межі людської свідомості**, О. Потебня виокремлює два аспекти: «1. За умови безпосереднього сприйняття чуттєвих вражень свідомість обмежена властивостями зовнішніх збудників і самих органів. Ми не сприймаємо водночас кілька смаків чи запахів не тому, що різні враження змішуються в душі, а тому, душа отримує зовні, так би мовити, один їхній підсумок. Але за допомогою зору ми отримуємо, одночасно і не змішуючи, враження такої кількості кольорів, яка

лише існує в довкіллі, що «відобразилося в зіниці ока, майже те саме маємо й за допомогою дотику. Моментально від усіх відчуттів разом ми можемо отримати враження, які всі в сукупності можуть поміститися в нашій свідомості. 2. Обмеженість свідомості не залежить від зовнішніх причин, а більш ясно виявляється під час спогадів того, що вже було сприйняте раніше» [3:88]. Отже, реакція на чуття добре фіксується в людській пам'яті і породжує відповідні образи, будить уяву, фантазію, впливає на формування **світовідчуття**, **світобачення** і **світорозуміння**, моделює мовну картину світу.

Факт взаємодії наших органів чуття дослідник характеризує, наводячи життєві приклади: «Одночасно з враженнями зору можна сприймати й враження слухові та нюхові, напр., я можу, споглядаючи рослину, чути шум листя, відчувати запах квітки, хоч враження дотику і смаку не можна сприймати одночасно із зором, бо, обмацуючи предмет, я приховую від очей звернену до мене частину поверхні, і я зовсім не бачу предмет, який у мене в роті. Сам зір одночасно репрезентує нам лише те, що разом охоплюється оком, але разом із тим око й переміщується до іншої частини поверхні, залишаючи попередню. Отже, спочатку тіло можна побачити, потім воно відчувається дотиком, далі можна відчутти його смак, запах, почути шум його падіння. <...> Спочатку можна бачити дрова, що горять. Потім почути їх тріскіт і відчутти тепло, чи навпаки. А потім, наблизившись, побачити полум'я і відчутти його тепло...» [3:98].

О. Потебня розмірковує про прикмети, що з'являються в результаті актуалізації відповідних паравербальних чинників, пов'язуючи це явище з поняттям внутрішньої форми слова. Так, дослідник пише: якщо дзвенить у вусі, то значить, що про нас пліткують тільки тому, що дзвін раніше порівнювали зі словом; крик сови віщує смерть і под. На думку вченого, прикмета – це ілюстрація причинових наслідків, що фіксуються словом. Часто ці прикмети мотивовані паравербальною чи невербальною.

Розмірковуючи про роль вигуку, ширше – **про мову емоцій**, О. Потебня виокремлює ключове значення невербальних засобів, що насамперед актуально для мовлення українців: їхня ментальність базується на **кордоцентризмі**. Зазначене підтверджується аналізом живого українського мовлення, зокрема й писемними фактами, наприклад, специфічне **омовлення невербаліки** поряд із актуалізацією вигуківих конструкцій простежуємо в співмовках Степана Руданського [2].

Невербальні параметри, омовлені в поетичному дискурсі С. Руданського, демонструють специфіку комунікації, репрезентуючи й удачу самого

письменника, й характерні комунікативні риси української нації загалом, здатність українців тонко, чуттєво й емоційно сприймати світ, споглядати його. Так, **акустичний параметр** виявляється через відповідну систему вокалізації, зокрема в розглядуваному поетичному дискурсі актуалізуються такі його ознаки, як: **гучність голосу**, що відповідно до ситуації мовлення формує різні комунікативні смисли, омовлює певні емоції й почуття: *А староста напереді / Тільки засміявся / Та до ключника старого / Стихаха озвався...* («Божі птиці») – акустичний параметр ілюструє гетерогенну комунікацію, коли передбачається діалогова форма спілкування (до речі, поет уживає оказіональне слово *стихаха*, що, очевидно, відрізняється інтенсивністю вияву ознаки від типового *стиха*); цей параметр може виявлятися і в автокомунікації, коли вербалізується **внутрішнє мовлення людини**: *Глянув мужик на болото, / Посвистав до лиха, / Відвернувся, набік плюнув, / Та й промовив стиха...* («Свиня свинею») – тут простежуємо аплікацію невербальних знаків: *глянув – посвистав до лиха – відвернувся – набік плюнув* – і лише тоді *промовив стиха*. Така тональність мовлення, його спосіб, гучність сили голосу як завершувальний складник у градаційній системі невербальних сигналів характеризує стриманість, урівноваженість мовця, оскільки можна було б очікувати підвищення голосу для інтенсивного вияву емоцій обурення внаслідок обставин, що ускладнили життєву ситуацію.

Омовлюється **манера мовлення**, що залежить від ситуації та взаємостосунків комунікантів: *Той, бідняка, з серцем, / І жалем, і сміхом: / «Січо», – йому каже. / А той собі: «Січо!»* («Привітання»). У контексті репрезентовано один із законів комунікації – дзеркальне відображення типу подання інформації, зокрема й репрезентації емоцій (вплив спокійної мовленнєвої тональності на співбесідника); наведемо й приклад іронічної **звукособі манери** репрезентації мовлення священика, що має відповідну пейоративну семантику (*мука*ти), яка виникла на основі асоціацій із муканням корови (*І замукав бідний піп, / Аж пригнув колінця...* («М'ца»)).

Вербалізується **вплив тембру та манери мовлення на адресата, його емоційний стан**, що простежуємо в таких рядках: *Щойно в церкві, коли дяк / «Іже» заспіває, / Бідна баба у кутку / Мало не вмліває. / Аж завважив теє дяк, / До неї забрався. / «Чого плачете ви так?» – / Стару запитався. / «Як не плакати мені, – Стара баба каже, – Коли мене голос ваш / Аж за серце в'яже!»* («Жалібний дяк»).

Маємо вказівку на вияв **сили й інтенсивності голосу в конфліктній ситуації**: *Кричить баба, репетує...* («Полотно»); *Верещить піп, репетує, / Кричить молодича...* («Цар Соловей»). На

сприйняття вербальної інформації може впливати **зміна голосу**: *Не своїми голосами / «Тефиліт» читає...* («Штукою зайшов»); у творах письменника простежуємо передачу невербальної інформації, що засвідчує **кількість учасників комунікації** і **спосіб голосового звучання**: *Закричали малі діти різно голосами...* («Піп з кропилом») чи *Та й до нього в один голос / Усі обізвались...* («Добра вдяка») та ін.

Вербалізуючи **просодичні елементи**, для характеристики голосу жінки поет використовує дієслівні метафори (актуалізується типова фольклорна метафорика): *Ярославни тихий голос / Незнакомий чує, / Зозулею рано-рано / Бідная воркує...* («Гор Сіверський»); *І дівчата на Дунаї / Співають і в'ються, / І голоси через море / До Києва ллються* («Гор Сіверський»).

Запахові (ольфакторні) та смакові (гастичні) параметри невербальної комунікації зазвичай не репрезентуються авторами в художніх текстах, однак С. Руданський описує ці чуттєві процеси яскраво й природно: *Іде собі дорогою, / Свіжий хрін смакує. / В носі свердлом засвертіло, / а сліз не вгамує. / Втирає, втирає циган очі, / далі й не втирає... / Сів під мостом, іскривився, / Їсть і промовляє...* («Циган з хроном»); *Іде циган вечеряти / Та слину ковтає...* («Циган на толоці»); *Наварили б вареників, / Сіли край стола... / Тут старому вже по горлі / Слинка потекла...* («А не халасуй!»), що в загальному контексті також допомагає моделювати ефект комічного.

С. Руданський знайомить читача з особливостями національного харчування українців, вербалізуючи етнічні **смакові уподобання (гастику)**: *Я б по шию в салі спав (проксеміка), / В сало одягався (зовнішність), / Сало їв, на салі спав (гастика), / Салом укривався* («Три царі»). Своєрідно вербалізує С. Руданський і смакові якості продуктів харчування, відчуття селянина як його реакцію на панські страви. Зазначене явище лежить в основі створення гумору в співомовці «Льоди»: *Закликає пан на баль / Мужика одного. / Попоїв собі мужик / За столом усього / І льодами теє все / Смачно заїдає... / «Чи смачне тобі се?» – / Пан його питає. / «Смачне, пане! – каже той, – / Саме, як то часом / Восени буває борщ / З квасолею разом».*

Такий чуттєвий діапазон мотивований експресивністю українського національного характеру, схильністю виявляти емоції на емоційно-мовленнєвому рівні, розумінням дійсності не стільки мисленням («головою»), скільки «серцем» – емоціями, почуттями, «душею».

Огляд наукових ідей О. Потебні свідчить, що видатний філолог особливу увагу звернув на роль невербаліки та паравербаліки в онтології мови, її функціонування та розвиток, системи усталених образів, що актуалізуються в орнаменталіці.

Учений характеризував систему органів людського чуття, завваживши специфіку їхньої взаємодії й чинності в процесі сприйняття довкілля. Деякі думки О. Потебні потребують перегляду з огляду на досягнення сучасної науки, що передусім

стосується власне проекції поняття внутрішньої форми на невербальні чи паравербальні засоби.

Співомовки С. Руданського, «насичені» омовленням відповідних стратегій і тактик невербальної комунікації.

Література

1. Космеда Т. А. Мовна гра в парадигмі інтерпретативної лінгвістики. Граматика оцінки. Граматична іграма (теоретичне осмислення дискурсивної практики) / Т. А. Космеда, О. В. Халіман. — Дрогобич : Коло, 2013. — 228 с.
2. Космеда Т. А. Степан Руданський : феномен моделювання «живого» мовлення українців / Т. А. Космеда, Т. Ф. Осіпова, Н. В. Піддубна. — Харків — Познань : «Коло» (м. Дрогобич), 2015. — 312 с.
3. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — К. : СИНТО, 1993. — 192 с.